

dr hab. Piotr Majewicz, prof. UP
Instytut Pedagogiki Specjalnej,
Szkolnej i Kształcenia Nauczycieli
Uniwersytet Pedagogiczny
W Krakowie

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Arkadiusza Padraka

pt. „*Pedagogiczna perspektywa duchowości dziecka z niepełnosprawnością intelektualną w starszym wieku szkolnym*”

**przygotowanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Lidii Marszałek, prof. Akademii
Mazowieckiej w Płocku**

Przedstawiona do recenzji rozprawa doktorska Pana mgr Arkadiusza Padraka dotyczy problematyki rozwoju duchowości młodzieży i młodych dorosłych z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim. Jest to względnie nowy obszar badawczy w naukach społecznych, ponieważ wzmożone zainteresowanie wspomnianą problematyką można zaobserwować, w zasadzie dopiero od przełomu wieków XX i XXI. Eksploracje dotyczące sfery duchowości człowieka w biegu życia wpisują się, na gruncie psychologii i pedagogiki, w szeroki nurt badań nad podstawowymi wymiarami rozwojowymi, obok klasycznych już sfer: fizycznej, psychicznej i społecznej. Można powiedzieć, że jest to czwarty zasadniczy obszar rozwoju człowieka, nieco zaniedbany w badaniach społecznych, a rozwijany przez lata na gruncie nauk humanistycznych, głównie filozofii i teologii. Stąd prawdopodobnie wynika swego rodzaju ostrożność w podejmowaniu tej problematyki w badaniach prowadzonych przez psychologów i pedagogów. Pomimo to, sfera duchowa ma już swoją ugruntowaną pozycję zwłaszcza w psychologii zdrowia, gdzie pojawia się w różnych kontekstach. Między innymi włączona jest w jedną z form psychoterapii, jaką jest terapia duchowa, czy też ujmowana jest wśród problemów związanych z chorobą, takich jak potrzeby duchowe osób chorych oraz rozwój duchowy w chorobie. Najważniejszym natomiast znaczeniem

duchowości w psychologii zdrowia jest potraktowanie jej jako wymiaru zdrowia, obok aspektu somatycznego, psychicznego i społecznego (I. Heszen-Niejodek i E. Gruszczyńska, 2004, s. 15). Zatem recenzowana dysertacja doktorska, poruszając problemy duchowości młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną, dobrze wpisuje się w nurt badań psychopedagogicznych dotyczących względnie nowego obszaru eksploracji nauk społecznych. Tym samym przyczynia się do wzbogacenia stosunkowo jeszcze niewielkiej wiedzy naukowej w poruszonym zakresie. Podkreślenia wymaga również oryginalne rozwiązanie metodologiczne – zastosowanie w badaniach zmodyfikowanej Skali Duchowości SD-36, w opracowaniu B. Skowrońskiego i J. Bartoszewskiego (2017), dotychczas wykorzystywanej do badania innych grup osób niż uczniowie z niepełnosprawnością intelektualną. Skala została poddana ponownej ocenie rzetelności za pomocą współczynnika zgodności wewnętrznej alfa Cronbacha, co niewątpliwie stanowi kolejną zaletę recenzowanej pracy.

Natomiast pewne zastrzeżenia budzi tytuł rozprawy, który powinien antycypować treść opracowania. Tymczasem tytuł nie do końca jest zgodny z zawartością treściową pracy, ponieważ sugeruje, że charakteryzowane będą zagadnienia dotyczące duchowości „dziecka”, a w rzeczywistości rozprawa prezentuje sferę duchową młodzieży (uczniowie w wieku 14-19 lat,) oraz młodych dorosłych, czy też osób w okresie wczesnej dorosłości (badani uczniowie w wieku 20-24 lat), względnie przyjmując perspektywę J.J. Arnetta (2000), osób w okresie „wschodzącej dorosłości” (*emerging adulthood*) lub „wyłaniającej się dorosłości” (uczniowie w wieku 18-24 lat). Na skutek zmian kulturowych w społeczeństwach uprzemysłowionych uformował się ten nowy okres rozwoju człowieka obejmujący zasadniczo lata 18-25, chociaż z tendencją do przesuwania górnej granicy do 29 roku życia (J.Arnett 2004). Warto dodać, że Autor rozprawy już na s.3 pracy podaje „(...) *poszukiwano odpowiedzi na temat poziomu rozwojowego duchowości badanych osób – młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim*”. Ponadto, wszystkie sformułowane problemy badawcze (s. 14-15, a powtórzone na s. 160-161 i po raz trzeci przywołane na s. 199-201) odnoszą się do „młodzieży”. Tak więc należy uznać określenie zawarte w tytule za „przeoczenie” Autora pracy. Znacznie lepszym rozwiązaniem byłoby umieszczenie w tytule określenia „uczniów”, co rozwiązuje problem z nieco dłuższym sformułowaniem „młodzieży i młodych dorosłych” czy też „młodzieży i osób w okresie wyłaniającej się dorosłości”.

Dokonując ogólnej oceny rozprawy warto jeszcze zwrócić uwagę na jej strukturę. O ile układ jest typowy dla prac awansowych, a konstrukcja poszczególnych rozdziałów nie budzi zastrzeżeń, to należy stwierdzić, że proporcje części teoretycznej i empirycznej nie zostały zachowane. Teoretyczna część pracy jest niezwykle rozbudowana – liczy 155 stron, natomiast część empiryczna, łącznie z metodologią oraz podsumowaniem – tylko 45 stron. Wykorzystana w pracy literatura przedmiotu jest obszerna – obejmuje 292 pozycje, przy czym widoczne jest przywiązanie Autora do literatury krajowej. Wśród pozycji bibliograficznych jest około 20 publikacji obcojęzycznych, a szkoda, bo na przykład w bazie publikacji naukowych EBSCO znajduje się aż 212 artykułów powiązanych z „duchowością” i jednocześnie z „niepełnosprawnością intelektualną” (212 zwróconych pozycji dla zapytania: „spirituality and intellectual disability”).

Przechodząc do dokładniejszej analizy przedstawionej do recenzji pracy należy zaznaczyć, że składa się ona z sześciu rozdziałów, z czego trzy początkowe mają charakter teoretyczny, czwarty zawiera metodologię badań własnych, natomiast kolejne stanowią prezentację uzyskanych rezultatów, a także zawierają podsumowanie i postulaty dla praktyki pedagogicznej. Ponadto, zamieszczone zostały: zakończenie, bibliografia, netografia, spis tabel i wykresów oraz aneks zawierający: zmodyfikowaną Skalę Dухowości SD-36, określaną przez Autora rozprawy jako: „Kwestionariusz ankiety”. Zatem dysertacja ma strukturę charakterystyczną dla klasycznych prac awansowych.

W teoretycznej części pracy zamieszczone zostały obszerne informacje na temat duchowości oraz niepełnosprawności intelektualnej, natomiast w ograniczonym zakresie, przedstawiony został stan dotychczasowej wiedzy na temat duchowości osób z niepełnosprawnością intelektualną. W pierwszym rozdziale, na szeroko zarysowanym tle historycznym – począwszy od V wieku, omówiono pojęcie duchowości zarówno w aspekcie religijnym, jak i pozareligijnym. Przedstawiono również sposoby ujmowania duchowości w naukach społecznych i humanistycznych, co ma zasadnicze znaczenie dla recenzowanej pracy, a także zaprezentowane zostały metody badania duchowości. Rozdział zamykają informacje na temat duchowości współczesnej młodzieży. Jednak podrozdział ten, wbrew sugestii zawartej w tytule, nie zawiera opisu stanu rzeczywistego, opartego o przegląd wyników dotychczasowych badań, ale ogólne twierdzenia i wskazówki odnoszące się do światopoglądu, religijności, uspołecznienia, rozwoju duchowości. Ostatni podrozdział

(pierwszego rozdziału pracy) zamyka krótka refleksja Autora na temat duchowości młodzieży, oparta na doświadczeniach własnych (s.68). Drugi rozdział pracy zawiera szereg informacji na temat niepełnosprawności intelektualnej, w tym sporo informacji natury historycznej. Przedstawione zostało pojęcie niepełnosprawności intelektualnej w różnych ujęciach, scharakteryzowano etiologię, a co najważniejsze z punktu widzenia tematu pracy, przedstawiono charakterystykę funkcjonowania osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim. Jest to bez wątpienia najciekawszy fragment rozdziału drugiego. Należy jednak wskazać, że błędne jest twierdzenie: „*Jednakże przygotowaną specjalnie dla pedagogów jest klasyfikacja DSM*”, ponieważ jest to klasyfikacja medyczna, a dokładniej opracowana przez Amerykańskie Towarzystwo Psychiatryczne dla potrzeb psychiatrii w USA (obecna wersja DSM-5 pochodzi z 2013 roku). Przez pedagogów jest wykorzystywana jedynie w warstwie opisowej, podobnie jak medyczna klasyfikacja ICD-11 (2022), za pomocą której są kodowane poszczególne jednostki chorobowe w większości krajów świata. Ponadto, na s. 104 pojawiła się literówka, ale o istotnym znaczeniu – w opisie osobowości osób z niepełnosprawnością intelektualną pojawiło się określenie „typ eteryczny”, tymczasem chodzi o „typ eretyczny” (impulsywny, pobudzony). Należy dodać, że jest to częsty błąd, który może wynikać z automatycznego poprawiania pisma przez program komputerowy.

Z kolei trzeci rozdział, a zarazem ostatni w teoretycznej części pracy, miał na celu charakterystykę duchowości osób z niepełnosprawnością intelektualną. Zamieszczone w nim treści odnoszą się w bardzo obszerny sposób do personalistycznego ujęcia osoby oraz poszczególnych obszarów duchowości w literaturze przedmiotu. W trzecim podrozdziale – zgodnie z tytułem należało się spodziewać informacji na temat „Istoty i rozwoju obszarów duchowości w życiu osoby z niepełnosprawnością”, tymczasem zamieszczono informacje ogólne o istocie i rozwoju duchowości, przedstawiono koncepcję wychowania S. Kunowskiego oraz jej krytykę, ale wszystko bez odniesienia do tytułowej niepełnosprawności intelektualnej. W rzeczywistości, jedyne w pełni zgodne z tytułem rozdziału trzeciego, treści zostały zawarte w podrozdziale czwartym (s. 154-155). I tu powrócę do części ogólnej niniejszej recenzji. Jeszcze raz wspomnę o elektronicznych bazach publikacji naukowych. Już tylko w jednej bazie EBSCO znajduje się 212 pozycji na temat duchowości i niepełnosprawności intelektualnej. Jedna z pierwszych wyświetlanych pozycji to:

Bertelli, M.O., Del Furia, C., Bonadiman, M. et al. The Relationship Between Spiritual Life and Quality of Life in People with Intellectual Disability and/or Low-Functioning Autism Spectrum Disorders. J Relig Health 59, 1996–2018 (2020). <https://doi.org/10.1007/s10943-019-00891-x>.

Artykuł ten ma charakter przeglądowy i zawiera aktualny stan wiedzy na temat zależności pomiędzy życiem duchowym, a jakością życia osób z niepełnosprawnością intelektualną. Warto sięgnąć po artykuły z elektronicznych źródeł informacji naukowej. W przypadku zamiaru opublikowania, w oparciu o dysertację doktorską, artykułu czy nawet książki, proponuję Autorowi uzupełnienie przeglądu badań na temat duchowości osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Metodologiczna część pracy została zawarta w rozdziale czwartym. Warto jednak wspomnieć, że podobne treści zostały w znacznej mierze zamieszczone także we „Wstępie”, w tym również informacje na temat sposobu opracowania zebranego materiału empirycznego. I tu należy zaznaczyć, że treści te nie do końca są spójne w zakresie analizy danych. We „Wstępie” jest mowa o sposobach jakościowej analizy danych, takich jak: „analiza w ramach teorii ugruntowanej (ciągła analiza porównawcza, constant comparative analysis)” (s.16). Tymczasem w metodologicznej części pracy nie ma tych informacji, jak również nie przeprowadzano takich analiz w części empirycznej. Prawdopodobnie jest to swego rodzaju „pozostałość” po pierwotnej wersji projektu. Swoją drogą szkoda, że nie zostały te badania przeprowadzone, bo praca z pewnością bardzo zyskałaby na jakości. Gdyby w przyszłości Autor zdecydował się jednak na badania z wykorzystaniem teorii ugruntowanej, to polecam jako przykład opracowania pedagogicznego książkę autorstwa Z. Gajdzicy pt. „Kategorie sukcesów w opiniach nauczycieli klas integracyjnych” zwłaszcza rozdział 6. s. 171- 191.

W rozdziale metodologicznym Autor prezentuje przedmiot i cel badań oraz problemy badawcze. Charakteryzuje zmienne i wskaźniki. Omawia wykorzystaną metodę, technikę oraz narzędzie badawcze. Ponadto, przedstawiony został teren i przebieg badań. Jest to szczególnie istotna część pracy z punktu widzenia realizowanych badań i w związku z tym wymaga dokładniejszej analizy.

Zamieszczony cel badań ma charakter poznawczy i został sformułowany w następujący sposób: „*Głównym celem podjętych w prezentowanej pracy badań jest zdobycie wiedzy i opisanie, w jaki sposób i w jakim stopniu młodzież z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim przeżywa, doświadcza i wyraża własną duchowość*” (s.159).

Zatem wyeksponowane zostały dwa aspekty: forma oraz nasilenie wyrażania duchowości. Pomiar wspomnianego nasilenia jest możliwy ponieważ duchowość ma status konstruktu teoretycznego czy zmiennej latentnej. Przyjmując takie założenie duchowość może być mierzona za pośrednictwem wskaźników empirycznych i włączana do badań na równi z innymi zmiennymi o podobnym statusie. Należy dodać, że w badaniach społecznych dosyć często posługujemy się konstruktami teoretycznymi, takimi jak osobowość czy styl radzenia sobie, do wyjaśniania różnych obszarów aktywności człowieka (I. Heszen-Niejodek i E. Gruszczyńska, 2004, s.17).

W dalszej części prezentowanej metodologii, zamieszczonych zostało osiem problemów badawczych. Sześć kolejnych, odnosi się do określenia nasilenia („w jakim stopniu ?”) i sposobu („w jaki sposób”) przeżywania, doświadczania i wyrażania duchowości z uwzględnieniem dwóch zmiennych tj. płci i wieku. Tu warto zaznaczyć, że taki sposób formułowania kolejnych problemów implikuje określony sposób analizy zebranego materiału empirycznego, a więc za każdym razem z uwzględnieniem wspomnianych zmiennych: płci i wieku. Tymczasem w opracowaniu wyników dokonano całościowej analizy korelacji między poszczególnymi pozycjami skali a płcią oraz wiekiem (s. 176-177), a następnie analizowano poziom nasilenia duchowości w każdej z badanych sfer - w izolacji (s.177-182). Dlatego lepszym rozwiązaniem byłoby pominięcie w problemach 1-6 płci i wieku, a dodanie tych zmiennych do końcowego problemu rozstrzygnięcia np. „Czy takie zmienne jak: a) płeć, b) wiek - są skorelowane z poziomem nasilenia przeżywania, doświadczania i wyrażania duchowości?”. Ponadto, opis sposobu przeżywania, doświadczania i wyrażania duchowości - w rzeczywistości ogranicza się do ocenianych na skali punktowej, wymienionych w narzędziu pozycji, a więc jest to zbiór zamknięty. Trudno jest zatem odpowiedzieć na pytanie „w jaki sposób” jeżeli osoba badana ma jedynie dokonać oceny punktowej (a więc nasilenia) danej formy aktywności będącej przejawem duchowości. Przyjmując, że zmodyfikowana wersja skali ma moc dyskryminacyjną poszczególnych itemów zbliżoną do wersji pierwotnej, nie może zdarzyć się sytuacja, w której wszyscy badani (200 badanych) oceniają daną pozycję jako „zdecydowanie nie” i tym samym ten konkretny sposób manifestowania się duchowości zostanie wyeliminowany z puli 32 przejawów duchowości. Inaczej mówiąc, w rzeczywistości wszystkie 32 badane przejawy duchowości są obecne, a różnią się jedynie nasileniem.

Z kolei problem numer 7 oraz 8 dotyczą zależności pomiędzy badanymi itemami oraz badanymi sferami. Korelacje pomiędzy poszczególnymi pozycjami skali oraz sferami mogą

zostać wykorzystane do określenia poziomu rzetelności zmodyfikowanego narzędzia i takie powinno być przeznaczenie tej części badań (o tym już wspominałem na s. 2 recenzji). Inaczej mówiąc, problemy badawcze powinny zostać podzielone na dwie grupy. Pierwsza z nich powinna dotyczyć powtórnego opracowania psychometrycznego zmodyfikowanego narzędzia. I tu powinny pojawić się pytania o zależności pomiędzy poszczególnymi itemami i sferami. Dopiero z tak zweryfikowanym narzędziem można przystąpić do badań właściwych, a więc dotyczących duchowości młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną (problemy 1-6). Warto zaznaczyć, że w metodologicznej części pracy nie sformułowano hipotez i jest to zupełnie prawidłowe ze względu na diagnostyczny typ badań. W badaniach wykorzystano metodę sondażu diagnostycznego, w jej ramach technikę ankiety, a jako narzędzie badawcze wykorzystano zmodyfikowaną wersję Skali Duchowości SD-36, w opracowaniu B. Skowrońskiego i J. Bartoszewskiego. Należy podkreślić troskę Autora o przejrzystość etyczną prowadzonych badań za pomocą wybranego narzędzia. Przed przystąpieniem do modyfikacji narzędzia i badań - uzyskana została zgoda obu autorów SD-36 na jego wykorzystanie (s.171). Jednak szkoda, że w badaniach ograniczono się tylko do zastosowania jednego narzędzia. Można było poszerzyć projekt badań, na przykład o: „charakter pozytywny” do badania którego stosowany jest Kwestionariusz mierzący 6 cnót, w tym transcendencję oraz 24 cechy pozytywne (M. Seligman 2005); albo „poczucie koherencji” (A. Antonovskiego, 1995), lub „orientacje życiowe Być i Mieć” (B. Grulkowski, 1996), jak również badania można było oprzeć o „teorię zasobów”: poznawczych, instrumentalnych i noetycznych (W. Pilecka 1999).

Kolejna część pracy zawiera prezentację i analizę uzyskanych wyników badań. W tej części zamieszczona została również charakterystyka badanych osób (s.173-176), jednak co zaskakujące, nie podano liczebności próby, a jedynie zestawienia procentowe. Wprawdzie liczba badanych osób została wskazana we „Wstępie” rozprawy - 200 osób (s.16), to pomimo tego, w części charakteryzującej grupę powinny zostać wskazane konkretne liczebności i to w sposób jednoznaczny. Niewątpliwą zaletą zrealizowanego projektu jest objęcie badaniami 200 uczniów z lekką niepełnosprawnością intelektualną. Nie można wprawdzie powiedzieć, że jest to grupa „trudnego dostępu” tak jak np. grupa młodzieży z zespołem Downa, czy osoby z MPD w postaci atetotycznej, ale z pewnością jest to dostęp przynajmniej ograniczony.

Ponadto, jak można zauważyć 42% badanych to osoby w wieku 19-24 lat (s.174), a więc określane najczęściej jako młodzi dorośli, albo osoby w okresie „wyłaniającej się

dorobosci” o czym byla juz mowa na s.2 recenzji. Maksymalny wiek, jaki tradycyjnie mozna jeszcze uznac za gorną granicę okresu mlodzięczego, to 20/23 lata, ale z pewnošcią w tej fazie rozwoju nie mieszczą się osoby w wieku 24 lat (B.Harwas-Napierała i J.Trempała 2007, s.15). Pozostali badani to zdecydowanie mlodzięz a nie dzieci - jak sugeruje tytuł rozprawy. Tak więc, badana byla mlodzięz oraz mlodzi dorošli lub ujmując bardziej współcześnie - osoby w okresie wyłaniającej się dorobosci.

Zamieszczona na s. 176 tabela zawierająca korelacje pomiędzy wiekiem oraz płcią, a wynikami w poszczególnych pozycjach Skali Duchowości (nie wiadomo jaki współczynnik zastosowano do pomiaru korelacji płci – skala nominalna i duchowości) nie została opatrzona dostatecznym komentarzem. Autor wprawdzie wskazał, że *„Wyniki zawarte w powyższej tabeli jednoznacznie wskazują fakt braku korelacji”*, ale nie jest to zbyt jasne, gdyż nie wiadomo jakie kryteria „braku korelacji” zastosował, czy był to poziom istotności? A może arbitralnie została przyjęta jakaś konkretna wartość współczynnika? Na przykład według powszechnie znanego i stosowanego zestawienia wartości współczynników korelacji oraz ich znaczenia, opracowanego przez J.P. Guilforda (A. Mikrut 1999, s.101) korelacje od 0,2-0,4 wskazują na zależność wyraźną, lecz małą. Być może z jakiegoś powodu Autor postanowił uznać za warte uwagi korelacje dopiero powyżej 0,4-0,7 wskazujące na zależność istotną i dlatego twierdzi, że dane w tabeli nr 9 obrazują brak związku między zmiennymi. Dopiero na s. 183 Autor wskazał, że *„(...) analizowane będą korelacje znaczące, powyżej 0,5”* – nie wiadomo jednak, dlaczego wybrano taki właśnie próg?

Zdecydowanie najważniejsze z punktu widzenia celu badań są wyniki zamieszczone na s. 177-182, gdyż dotyczą pomiaru nasilenia poszczególnych sfer duchowości mlodzięzy i mlodych dorosłych z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim. Temu pomiarowi poświęcone było aż sześć z ośmiu problemów badawczych. Prezentacja i analiza tej części materiału empirycznego jest poprawna, ale ogranicza się do zaprezentowania sum oraz wyników średnich dla poszczególnych pozycji mieszczących się w ramach każdej z sześciu sfer duchowości. W opisie wyników Autor odwołuje się do średniej statystycznej – jest to poprawny sposób opisu danych, o ile nie ma dostępnych norm albo grupy porównawczej. To drugie rozwiązanie byłoby korzystne dla całego projektu badawczego. Grupa porównawcza znacznie ułatwia przedstawienie i analizę zebranego materiału empirycznego, a w efekcie wyprowadzanie wniosków. Szkoda również, że wyniki nie zostały odniesione do rezultatów badań innych autorów lub opracowań teoretycznych. Niemniej jednak ta część stanowi

największą zaletę prezentowanej empirii.

Prezentowane w dalszej części wyniki korelacji wewnątrz danej kategorii – pomiędzy sobą nie mają innego zastosowania jak sprawdzanie rzetelności. Nie można bowiem oczekiwać, że poszczególne pozycje wchodzące w skład danej sfery (a więc mierzące tę samą sferę) nie będą ze sobą skorelowane i to w wyraźny sposób. Finałną analizą z tego zakresu jest współczynnik alfa Cronbacha (s.196) wskazujący na zadawalającą rzetelność zmodyfikowanego narzędzia i to należy uznać za główne osiągnięcie przeprowadzonych badań. Kontynuacją pracy nad weryfikacją narzędzia jest korelowanie poszczególnych badanych sfer między sobą. Ponownie należy oczekiwać, że jeżeli narzędzie jest trafne i rzetelne, to bardzo wyraźne korelacje będą zachodzić pomiędzy nimi – w końcu wszystkie badają duchowość. Takie też wyniki zamieszczone są w tabeli nr 29 (s.197), co ważne po raz pierwszy w całej pracy pojawia się jasno określony poziom istotności, zaznaczony w poszczególnych pozycjach tabeli.

W podsumowaniu wyników badań (s.198-201) Autor odniósł się do poszczególnych problemów badawczych, wyprowadzając wnioski z przedstawionej analizy. Jest to przeprowadzone w zasadzie poprawnie, ale w sposób nie zawsze precyzyjny. W ogóle się nie pojawia odniesienie do płci oraz wieku, pomimo tego, że w sześciu kolejnych problemach takie pytanie było zawarte. Ponadto, nie wiadomo na podstawie jakich wyników (własnych, innych autorów?) w pierwszym wniosku pojawia się stwierdzenie: *„W tej sferze młodzież niepełnosprawna intelektualnie wypada korzystniej – niż ich koledzy w normie, którzy reprezentują przede wszystkim konsumpcyjny i hedonistyczny styl życia.”* (s.199). Można więc przypuszczać, że Autor nie wprost, ale dostrzega brak punktu odniesienia dla swoich badań. Jeszcze raz należy wskazać, że grupa porównawcza rozwiązałaby wiele trudności w analizie zebranego materiału empirycznego. Ponadto, wniosek wynikający z rozwiązania problemu czwartego nie jest bezpośrednio związany z pytaniem nr 4 (pytanie dotyczyło nasilenia i sposobu wyrażania duchowości w sferze wrażliwości na sztukę). Stwierdzenie *„Każda z osób z niepełnosprawnością intelektualną doświadcza piękna we właściwy dla siebie sposób. Dlatego znaczące korelacje w tej sferze nie występują.”* - nie jest odpowiedzią na pytanie o poziom nasilenia, a ten jest według interpretacji Autora wysoki: *„Jak wskazują wyniki, ujęte w tabeli nr 13 badane osoby z niepełnosprawnością intelektualną są szczególnie wrażliwe na muzykę – wynik zbliża się wręcz do maksymalnego. Pozostałe odpowiedzi również pozostają powyżej średniej statystycznej”* (s.180).

Zasadniczą część pracy kończą „Rekomendacje pedagogiczne”, gdzie zawarto informacje głównie o integralnym rozwoju i wychowaniu. Podkreślona została szczególna rola rozmowy z wychowankiem, potrzeba zapewnienia ciszy i kontemplacji, kontaktu z pięknem, ułatwienia poszukiwania sensu życia oraz rozwoju moralnego, a przede wszystkim podjęcia działań na rzecz budowania samoświadomości wychowanka jako w pełni wartościowej osoby.

Z kolei w „Zakończeniu” zamieszczone zostały między innymi - ograniczenia badań własnych. Świadczy to o dojrzałości badawczej Autora i umiejętności krytycznego spojrzenia na własne dokonania naukowe, w tym wskazanie różnych wad zrealizowanego projektu: *„Prezentowana praca, badania oraz wyprowadzone z nich wnioski nie pretendują do ostatecznie słusznych i uznanych za pewnik konkluzji i rozważań nad duchowością młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim. Wręcz przeciwnie –mogą one stanowić jedynie przyczynek, pierwszy krok do dalszych badań w tym zakresie. Aby w pełni wyjaśnić ten problem należałoby znacznie poszerzyć grupę badawczą oraz wprowadzić równie liczną grupę kontrolną w postaci młodzieży w normie intelektualnej, przebadanej tym samym narzędziem.”* (s. 216). Tak więc, Autor jest całkowicie świadomy ograniczeń przeprowadzonych badań i sformułowanych na ich podstawie wniosków. Słusznie zaznacza, że te badania stanowią jedynie przyczynek do dalszych eksploracji, można powiedzieć, że jest to badanie typu pilotażowego. Zachęcam Autora do kontynuowania badań w ramach podjętego tematu, ale już z uwzględnieniem wszelkich reguł i zasad rzetelnej pracy naukowej.

KONKLUZJA

W recenzji znalazło się wiele uwag krytycznych o różnej wadze dla końcowej oceny. Wśród tych, które budzą największe wątpliwości znajdują się uwagi odnoszące się do metodologii przeprowadzonych badań i sposobu analizy zebranego materiału. Pomimo tego, że Autor jest świadomy szeregu ograniczeń przeprowadzonych badań, to nie zamieścił tych informacji w części metodologicznej, ale dopiero w „Zakończeniu”. Proponuję zatem, aby przy ewentualnej decyzji o podjęciu próby opublikowania tego opracowania w całości lub jakichkolwiek jego fragmentów dokonać gruntownej modyfikacji części metodologicznej, analizy zebranego materiału empirycznego, a co za tym idzie również sposobu przedstawiania

wniosków z przeprowadzonych badań. Pragnę podkreślić, że sformułowane uwagi mają służyć przede wszystkim doskonaleniu warsztatu badawczego i kompetencji w tym zakresie.

Przytoczone krytyczne uwagi nie mogą jednak przysłonić określonych walorów ocenianej dysertacji doktorskiej. Przede wszystkim należy podkreślić obszerne, wyczerpujące temat w większości obszarów, opracowanie teoretycznej części pracy. Poza tym, do zebrania materiału empirycznego Autor wykorzystał zmodyfikowane przez siebie i częściowo zweryfikowane psychometrycznie, narzędzie do badania duchowości osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną. Jest to niewątpliwie nowością w obszarze narzędzi stosowanych w badaniach osób z niepełnosprawnością intelektualną. Na tym też opiera się w głównej mierze oryginalność prezentowanego projektu. Ponadto, sam temat należy do stosunkowo rzadko podejmowanych w opracowaniach naukowych oraz empirycznych eksploracjach. Dlatego uzyskane wyniki (przynajmniej niektóre) mogą posłużyć jako źródło formułowania przyszłych hipotez badawczych.

Wskazane wyżej walory przekonują mnie do pozytywnej oceny niniejszej pracy. W wystarczającym stopniu spełnia ona wymagania zapisane w art. 13.1. ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. 2017. 1789 j.t. z późn.zm.), zatem rekomenduję jego Autora - Pana mgr Arkadiusza Padraka do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

